

Fyzická geografie jako jeviště dějin (hory, voda, les, nerostné bohatství, osídlení, paměť toponomastiky)

Dějiny-Les-Strom

Dějiny člověka jsou dějinami postupného podmanění lesa člověkem. Proto si les jako nedílná součást naší krajiny zaslouží zvláštní pozornost.

Pod pojmem lesa si vytváříme různé představy, jiná bude jeho podoba z pohledu lesníků, biologů, umělců, historiků či houbařů. Les jako specifické hospodářské prostředí je především složitý ekosystém. Definice určí: „Jeho dominantou jsou dřeviny stromového vzrůstu dosahující výšky alespoň 5 metrů a zápoje korun alespoň 25 %. Les lze pak dále dělit dle druhů stromů, které v porostu převládají, nadmořské výšky složení půdy aj.“¹²

Studium dějin lesa se přirozeně bude lišit dle specializací oborů. Lesnická historie se soustředí na právo, správu, instituce, hospodářsko-sociální historie sleduje využívání lesních porostů člověkem (těžba, distribuce), mikrohistorie či historická antropologie, etnoekologie si všímají osvojování přírodního prostoru člověkem. Obdobně postupuje krajinná archeologie, kdy je nahlíženo na les jako na specifický sídelní a výrobní prostor. Les se stal důležitou součástí výzkumu environmentálních dějin.

Hlavní přehledovou studii o historii českých lesů v dlouhém časovém horizontu od pravěku po 20. století je práce Josefa Nožičky. Historii vývoje vegetace v České republice a pravděpodobné složení lesů bez antropogenních zásahů poskytuje také Mapa potenciální přirozené vegetace.¹³

V chladnějších obdobích pleistocénu převládaly v českých zemích jehličnany, v teplejších obdobích doubravy. Na počátku holocénu se tvoří půdy dnešního typu, na většině území se tehdy prostírala březovo-borová tajga s lískami a duby, v nížinách stepní vegetace.

Vhodnější podmínky k šíření lesa vznikly v době poledové (8000-2500 př. K.), v zabahnělých místech se tvořily rašeliny, které jsou dnes pramenem k tehdejšímu složení dřevin: borovice, smrk, břízy a vrby, olše. Hojně rozšířená byla líska, která rostla i ve velmi vysokých polohách Krušných hor a Krkonoš. V nižších polohách pronikaly doubravy (jilm, dub, lípa). V pátém tisíciletí př. K. hřebeny Krkonoš tvořily smrkové lesy. později se objevila jedle a přibyl habr.

Zemědělská kolonizace je doložena v mladší době kamenné v sušších krajinách Polabí (od Čáslavska až k Českému Středohoří), v Poohří, na Moravě a ve Slezsku pak na Břeclavsku, Mikulovsku, Znojemsku, Olomoucku i Krnovsku. Ta zastavila šíření pralesa, složeného tehdy stále více z buku a jedle. Oba dva druhy se staly typické v době bronzové a železné. V mladší a pozdní době bronzové (cca 1250-700 př. K.) se kulturní step rychle šířila na úkor listnatých stromů. Osídlení v době železné si vyžádalo poprvé výraznější těžební činnosti (stavba keltských oppid).

¹² Heslo les. In: Naučný slovník zemědělský. Praha 1971, s. 987–1002; Heslo les. In: Lesnický naučný slovník. Praha 1994, s. 466.

¹³ NEUHÄSLOVÁ-NOVOTNÁ, Zdenka: *Mapa potencionální přirozené vegetace České republiky* (Mapa 1: 500 000). Praha 1998.

Les byl ve středověku považován za nepřátelské území a neomezený zdroj. Hranice mezi lesem a kultivovanou krajinou byla mnohem méně zřetelná. Dřevo bylo těženo nejen na otop, ale ve 13. a 14. století rostla potřeba stavebního materiálu, materiálu pro důlní činnost a zpracování rud. Víme, že již kolem roku 1280 měla Praha velké problémy s nedostatkem dřeva, okolní lesy byly vykáceny a do města byly klády plaveny po Vltavě, o několik desetiletí později se ve stejné situaci nachází Kutná Hora.

Z tohoto důvodu jsou již v roce 1350 v Majestatu Carolina zmiňována nařízení zakazující vypalování lesa, doložen je Lesní řád z roku 1379 pro Cheb. Od poloviny 15. století vznikají zárodky skutečné lesní hospodářské správy. Víme, že v roce 1464 bylo za vlády Jiřího z Poděbrad povoleno v Jehnicích brát si dříví v lese pro vlastní potřebu, ale jen v těch místech, kde ukáže hajný. Obzvláště šlechta si zvolna začala pořizovat hajné, kteří dohlíželi na to, kde a co kácet.

V 15. a 16. století značná devastace lesů pokračovala, například Orlické hory byly postupně vytěženy až po hřeben. V lesích převládaly smíšené porosty (duby, habry ve směsi s borovicí a jedlí). Jedle byla systematicky sazena po roce 1500 pro své rovné dřevo (viz úsloví „rovný jako jedle“). Do značné míry byly vykáceny lesy ve středních Čechách na Slánsku, Kladensku a v Posázaví, v Polabí na Chlumecku, v jižních Čechách na Českokrumlovsku a Netolicku. Pro potřeby dolů a hutí se masivně těžilo v hraničních hvozdech (Šumava, Krkonoše, Krušné hory). Některé lužní lesy se proměnily v pole a louky.

Období Třicetileté války, kdy zanikla zhruba 1/3 vesnic a venkov zpustl, byl trend odlesňování pozastaven. Hovoří se dokonce o regeneraci lesa v českých zemích.

„Je třeba také se stručně zmínit o tom, že některé naše hory jsou bezlesé. Jako celek mají naše hory přibližně stejné druhy stromů jako německé lesy a není snadné jmenovat stromy, jež Čechy nerodí. Tisy, jasaný (tak tlusté, že se z nich vyrábějí stolní desky a nádoby), platany, habry, bílé a černé topoly, javory a jiné podobné rostou samy od sebe. Dále naše lesy oplývají dubem, jedlí, borovicí, smrkem. Na okraji lesů, v úvalech a u cest roste střemcha a vydává neobyčejně příjemnou vůni. Tvrdí se o ní, že se nevyskytuje nikde jinde než v Čechách a v sousedství, to je na Moravě a ve Slezsku“. Bohuslav Balbín, Krásy a bohatství české země, s. 181.

Koncem 17. století se zemědělská činnost oživuje, obnovuje se hornictví, nastává rozmach sklářství a železářství, v horských oblastech se rozvinulo pastevectví. Lesy byly na hranici vytěžení. K roku 1760 je doložen zánik železářny na úpatí Jeseníků a to právě kvůli nedostatku dřeva. Proto se objevují tzv. montánní lesy, s hospodářskými předpisy a ročními kvótami těžby.

Ve druhé polovině 18. století narůstal počet obyvatelstva a pokračovala přeměna lesní půdy na zemědělskou, provázená vysoušením rybníků a odstraňováním společných pastvin s cílem získat větší množství orné půdy. Mnoho lesů prořídlo. Vznikly holiny, produkce dříví klesala. Z lesů zmizely duby i jedle, začaly převažovat habry, osiky, břízy, borovice. Vzhledem k nedostatku užitkového dříví bylo potřeba vysadit rychle rostoucí dřeviny, především borovici, smrk, modřín, topol, javor a jasan. Na mnoha místech nahradily listnaté lesy jehličnaté monokultury, smrkové a borovicové.

Roku 1754 byl vydán Tereziánský lesní patent, který mimo jiné určoval, že kdo má les od určité výměry, musí si najmout odborného lesního správce. Do té doby bylo běžnou praxí, že se paseky nechaly zalesnit náletem, sázení se příliš nepraktikovalo.

V téže době byla zakázána pastva v lese. Poškozovala pupeny stromů (obzvláště kozy) a vypasením bylinného patra docházelo k ochuzování lesů o živiny a taktéž k okyselení. Tím byl růst stromů zpomalen.

Zákaz pasty však nebyl prakticky respektován, ukazují na to opakovaná nařízení, fakticky pastva v lesích skončila až v polovině 19. století.

Ze zavedení Josefínského katastru do praxe v roce 1789 víme, že zalesnění bylo na našem území asi o 28 % menší než dnes. Zhruba 80 % lesů patřil soukromým vlastníkům (především šlechta), 10 % obcím, 8 % církvi (dříve více, důsledek rušení klášterů) a 2 % měl stát.

Zalesnění bylo v těchto dobách historicky nejnižší. Souviselo to s rozvojem železářství a sklenářství, kvůli nárůstu spotřeby dřeva se stavěly kanály na plavení dříví (např. Schwarzenberský). V roce 1780 začala těžba uhlí na Ostravsku. Uhlí se stalo hlavním zdrojem energie, v nadsázce lze říci, že stav lesa v českých zemích tato těžba zachránila.

Nedostatek dřeva vedl k umělým výsadbám. Na vhodná stanoviště byla již dříve vysazována jedle. Tam, kde se nedala v nižších polohách pěstovat, docházelo k výsadbě borovice – její první výsadba se datuje do roku 1771 a šlo o porosty u Hodonína. Druhotné zalesnění hřebenů hor (např. Brdy, Krkonoše) bylo také spojeno s protipovodňovými nařízeními konce 19. století.

Podle saské lesnické školy se zhruba od roku 1800 prosazovala výsadba smrkových plantáží. Smrky byly pěstovány v řádcích a pro hospodaření byl dokonce vydán předpis a správná metodika. Tento způsob hospodaření se stal velice populárním také díky tomu, že se smrk jevil ideálně. Rostl rychle. Měl rovné dřevo. Na limity se narazilo v první generaci pouze v nízkých polohách, kde příliš zasychal. Prořezávky mladých smrčků umožnily rozšíření tradice vánočních stromků. Po roce 1835 byly smrkové monokultury vysazovány již i v Jeseníkách.

Monokultury jsou však vždy náchylné na epidemie a kalamity. Nejznámější, a také na dlouho nejrozsáhlejší, byla kalamita kůrovce na Šumavě po větrných smrštích ze zimy 1868 a 1870. Kůrovcová kalamita trvala až do roku 1878. Do obecného povědomí se dostala díky knihám Karla Klostermann (Ze stínu lesních samot). Ještě dramatičtější situace nastala po roce 2003 a trvá dodnes.

Na majetkové poměry lesní držby měla zásadní dopad pozemková reforma (parcelace lesů 20. léta 20. století poměr z 2% na 22% celkové držby) a především znárodnění po roce 1945. Před rokem 2013 bylo asi 66 % lesů státních, z čehož 54 % měly ve správě Lesy České republiky. Mezi další státní lesy patří ty pod správou ministerstva životního prostředí (NP, NPP, NPR), školní lesy (např. ŠLP Křtiny, ca 100 km²) a vojenské lesy. Po dokončení restitucí bude stát spravovat přibližně 50% lesů v současném ČR.

Stav lesů se stal jedním z měřítek míry ekologické katastrofy pozdního komunistického období, les se stal na druhou stranu běžným útočištěm z moderních měst (tramské hnutí, chatařství). Sucho zapříčinilo masivní napadení smrkových porostů kůrovcem. V některých oblastech (Vysočina), jsou rozměry kalamity téměř apokalyptické. Z našeho pohledu jde „jen“ o další z kapitolu z dějin vztahu člověka a lesa.

Stromy jako symbol dějinného času

*Však čtvero pamětnic,
Čtvero lip kronikářek,
To je také varta.
V dobách dobrých i ve
zlých
Bývaly s námi.
A zvonička opodál,
třeba ji obrost
Lopuchů, štovíku lesík,
To také bdící je oko...*

Fráňa Šrámek, sbírka Splav, báseň Vesnice

Kulturní dějiny mohou být vykládány i na příkladu stromu jako dějinného artefaktu. A to jak na nich samých, neboť některé jsou skutečnými svědky dějin. Pro zajímavost uvádím, že nejstarším stromem světa smrk ztepilý objevený ve Švédsku (věk odhadován na 9500 let), ve Francii je za nejstarší považován hloh z vesnice Saint-Mars-de-la-Futaie (staří cca 1700let), v Čechách se jedná o tzv. Vilémovický tis (staří odhadováno na 1500 let). Nejedná se o giganty, dlouhověkost si udržely kořeněním větví, kdy se větve dotkla země a následně zakořenila. Mohutný kmen v tomto případě mizí.

Přírodní a kulturní památkou je tzv. Klokočovská lípa (Havlíčkobrodsko). Její stáří je odhadováno na 1000 let. V průvodcích byla zmiňována již v roce 1886. Jedním z nejslavnějších stromů pak byla i Semsinská lípa na Jičínsku, na cestě ze Sobotky na hrad Kost. Tento památný strom byl předmětem inspirace literatury (Šrámek), výraznou dominantou a symbolem kraje. Poražen bouří byl v květnu 2000.

Stromy však mohou být nahlíženy i z pohledu dějin umění. Sloužily jako inspirace folklóru, písním, pověstem (Žižkovy duby, případně Karlovy duby), obecně lidové tradici: vrbové proutí, kvetoucí šeřík, vánoční stromeček... Svou podobu našli v národní imaginaci, kde mohou personifikovat národ: Kanada – javorový list, lípa slovanství, stromy republiky.

Za velmi zdařilou považuji anketu *Strom roku* <https://www.stromroku.cz/>, v níž je zdůrazňován právě příběh stromu, což je pro edukaci nesmírně inspirativní.

O něco méně známou je pak anketa *Alej roku* <https://www.alejroku.cz/>.

Stromořadí a aleje jako krajinné dominanty a pramen ke krajině

Aleje či stromořadí (z lat. pochází z francouzského *allée*, slova označující alej, stromořadí, průchod; pravděpodobně odvozeno z latinského *allārī*, *allātus*, *afferrī*, přicházet, dopravit s).

Stromořadí je známo již z římské doby, využívány byly u důležitých staveb, ke kterým měli dovést. Role alejí, rozdělujícího či propojujícího prvku ve struktuře krajiny nebyla po pádu říše zachována.

Renesance přinesla návrat k antickým ideálům mimo jiné i v uspořádání zahrad, krása byla podložena proporcemi, geometrie se stala základem pro tvoření zahrad. Využívaly se průhledy do krajiny, cílená výsadba podtrhovala příběh celé kompozice. Alej je symbolem primární architektury přírody, spojení lidského přírodního řádu. V italských zahradách byla přítomná od první poloviny 16. století.

Za jeden z vrcholů krajinných alejí je považováno Versailles. Barokní aleje byly zcela přímočaré, liniové. Jedná se o hlavní nosný prvek tzv. komponované barokní krajiny. Barokní aleje tvořily stromy stejného stáří, stejného druhu, stejně velké a tvarované koruny a jednotně v pravidelných odstupech, tak aby byla dokonale uplatněna symetrie, periodicitata a homogenita. K dokonalosti alejí byly koruny upravovány řezem.

Aleje vedly mnoho kilometrů podél cest, často v přímce, k zámkům, venkovským sídlům nebo loveckým revírům aristokracie, klášterům i poutním místům. Můžeme je vnímat mimo jiné jako výraz estetického názoru, potřeby reprezentace. (Jičín)

Aleje jsou povinně vysazovány kolem významných císařských cest. Toto nařízení bylo zavedeno v roce 1752. U nových silnic musela být vysázena „doprovodná zeleň“. Propojené koruny usnadňovaly orientaci v terénu. Zároveň poskytovaly ochranu před sluncem a deštěm. Uzralé ovoce pomohlo hladovým a žíznivým vojákům při jejich cestě. Preferované dřeviny pro cesty byly lípy, jírovce, jasany, ořešáky, buky a další statné a velké stromy jako například pyramidální topoly. Ovocné dřeviny zastupovaly hlavně jabloně, švestky, třešně, jeřáby.

Dnešní stav mnoha těchto alejí je neuspokojivý především z památkářského hlediska. Nedostatek péče a úpadek alejí je znát během 1. a 2. světové války a v druhé polovině minulého století. V období třicetileté války a po druhé světové válce, především při kolektivizaci zemědělství, došlo k značnému snížení počtu alejí. Při opakujících se mrazových kalamitách pravidelně dochází k poškození alejí. (Např. v roce 1929 došlo v Čechách podle dobových odhadů k úhynu asi jedné poloviny veškerých ovocných alejových porostů.)

Jen zřídka došlo k jejich obnově, a pokud ano, ne vždy úspěšnou dosadbou (např. Jičín – Libosad), nebo celkovou obnovou (např. část aleje ve Veltrusech).

Aleje vytvářené výsadbami ovocných stromů podél komunikací a vodních toků jsou pro české země velmi typické a i nepravidelným charakterem používaných dřevin dávají zcela mimořádný ráz krajině, malebnost a současně úpravnost.